

FAKRU'D-DEM TERİMİ VE KLASİK TÜRKÇE TIP METİNLERİNDEKİ EŞ ANLAMLILARI

Meryem ARSLAN*

ÖZ: Bu çalışmada *fakru'd-dem* çerçevesinde Türkçede kan eksikliği, kan yetersizliğiyle ilgili sözcüklere yer verilmiş ve *fakru'd-demle* eş anlamlı sözcükler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Konunun amacı, söz konusu metinlerde Türkçede *kan eksikliği* terimlerini tespit etmek, onların kullanıldığı dönemleri, terimlerdeki değişimleri belirlemek ve bu yolla hem Türkçe tıp terimlerine hem sözcük tarihine hem de eş anlamlı sözcüklerin oluşumuna etki eden süreçlere katkılar sunmaktır.

Çalışmanın sınırlılıkları, dönem, metin türü ve terime göre değişmektedir. Metin türü, bu dönemde yazılan Türkçe tıp metinleridir. Terim, kan eksikliği, kansızlık ile ilgili *fakru'd-dem* terimi ve onun eş anlamlıdır. Dönem, Batı Türkçesidir. Bu dönem de 14. ve 20. yüzyıllar arasıyla sınırlanmıştır. Bu süreçte yazılmış 19 eser, çalışmanın verilerini toplamak için seçilmiştir. Bu metinler aynı zamanda çalışmanın malzemesini de oluşturmaktadır.

Tıp metinlerinde kansızlık, *kan az olmak; kan az olup bedene vefa itme-; killet-i dem; taklil-i dem ol-; kanları u ruhları az ol-; fakru'd-dem ve fakirü'd-dem* biçimleriyle karşılanmıştır. 20. yüzyıl dışında *fakru'd-dem ve fakirü'd-dem* sözcüklerinin kullanımına rastlanmamıştır. Görüldüğü gibi daha önceki yüzyıllarda kansızlık, *kan, dem* biçimlerine gelen *az* ve *killet* ile oluşturulmuş tamlamalarla ifade edilmiştir. Bu sözcükler, yerlerini 20. yüzyılda *fakr veya fakir* biçimine bırakmış gibi görünmektedir.

Türkçede kansızlıkla ilgili terimler burada sınırlı sayıda metin örnekleriyle incelenmiştir. Türkçe tıp metinleri sayısı düşünüldüğünde bu örneklemin çok az olduğu görülecektir. Konuyla ilgili kesin sonuçların tüm metinlerin incelenmesiyle çıkarılacağı belirtilmelidir.

Anahtar sözcükler: kansızlık, eş anlamlılık, klasik Türkçe tıp metinleri, tıp terimleri

THE TERM OF FAKRU'D-DEM AND ITS SYNONYMS IN CLASSICAL TURKISH MEDICINE TEXTS

ABSTRACT: In this study, in the context of *fakru'd-dem*, the words related to blood deficiency and anemia in Turkish were included and the synonymous of *fakru'd-dem* were introduced. The aim of the subject is to determine the terms of blood deficiency in Turkish texts, to determine the periods in which they are used, to determine the changes in terms, and to contribute to the

* Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, meryemarslan2078@hotmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1621-0286>

Geliş Tarihi (Received): 23.05.2019
Kabul Tarihi (Accepted): 14.06.2019

processes that affect the terms of both Turkish medicine and the word history and the formation of synonyms.

The limitations of the study vary according to the term, text type and term. The text type is Turkish medical texts written during that period. The term is the term *fakru'd-dem* and its synonyms for the lack of blood, anemia. The period is Western Turkish. This period was limited to the 14th and 20th centuries. 19 works written in this process were selected to collect the data of the study. These texts also constitute the material of the study.

These words (*kan az olmak; kan az olup bedene vefâ itme-; killet-i dem; taklil-i dem ol-; kanları u rjölari az ol-; fakru'd-dem ve fakirü'd-dem*) are used for anemia in medical texts. Except for the 20th century, the use of the words *fakru'd-dem* and *fakirü'd-dem* was not observed. As it can be seen, in earlier centuries, *kan azlığı, killet-i dem* are expressed in anemia. These words appear to have been replaced by *fakr* or *fakir* in the 20th century.

The terms related to anemia in Turkish are examined here with a limited number of texts. When the number of Turkish medical texts is considered, this sample will be seen to be very small. It should be noted that the final results will be derived from all texts.

Key words: anemia, synonym, classical Turkish medical texts, medical terms

Giriş

Klasik Türkçe tıp metinleri, Türk diline ve Türk dili çalışmalarına ses, biçim, anlam ve söz dizim yönünden zengin malzemeler sunabilen önemli kaynaklardandır. Onun biçim ve anlam alanında Türk diline kazandırdığı malzemelerden biri de elbette konuyla doğrudan ilgili olan Türkçe tıp terimleridir. Onlar, Türkçenin terim yaratmadaki gücüyle oluşturulduğu kadar ödünç alınan terimleri de içerir. Bu terimler, metinlere yönelik hazırlanan lisans ve lisansüstü tezler, kitap ve makalelerde yer alır. Bir diğer deyişle klasik Türkçe tıp metinlerindeki tıp terimleri, söz konusu metinler üzerinden hazırlanan, lisans, yüksek lisans ve doktora tezlerinin sözlük ve dizinlerinde, makale ve kitaplarda ortaya konmaktadır. Belirlendiği kadarıyla bu konuda genellikle son dönem klasik Türkçe tıp terimlerini içeren ve adı da *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*¹ olan bir sözlük de bulunmaktadır. Ancak bunlar tüm metinlerin taranmasıyla oluşturulmuş klasik Türkçe tıp terimleri ihtiyacını gidermemektedir. Bu nedendir ki hâlâ bu metinleri inceleyenler, metinleri çözmek için büyük bir emek harcayarak –hatta sözcükleri bulmanın bazen metnin çeviri yazısını yapmaktan daha fazla zaman aldığı söylenebilir- Türkçenin tarihî sözlüklerine, Farsça, Arapça, Hintçe, Yunanca, yakın dönemde yazılanlar için Rumca, Fransızca, İspanyolca gibi sözlüklere bakarak metinleri anlamlandırmaktadırlar. Yeri gelmişken değinilen bu sıkıntılar ve beklentiler bu çalışmanın konusu değildir ama konudan da uzak değildir. Bu çalışmada temelde *fakru'd-dem* terimi çerçevesinde klasik Türkçe tıp terimlerindeki eş anlamlı terimlere

¹ Ekmeleddin İhsanoğlu ve E. Kadri Unat, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, (Yayımlayan: S. Vural), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

vurgu yapılmak istenilmiştir. Çünkü Türkçe tıp terimleri alanında bu tür çalışmaların da yapılması gerektiğine inanılmaktadır, ancak yapılan taramalarda bir makale² ve tezlerdeki küçük örnekler dışında³ konuyla ilgili münferit bir çalışmaya rastlanmamıştır⁴. Çalışma, bu konuyla ilgili bir eksikliğe dikkat çekme ve bu alanla ilgili yeni çalışmalara zemin hazırlama beklentisiyle oluşturulmuştur. Vurgulamak gerekirse ele alınan konu ile hem klasik Türkçe tıp terimlerine hem onların eş anlamlı kullanımlarına hem de bu tür çalışmalara dikkat çekilmek istenmektedir. Yine bu çalışmalarla eş anlamlı terimlerin dönemlere göre değişimleri ve onların etkilendiği kaynaklar hakkında da fikir sahibi olunabileceği düşünülmektedir. Ayrıca ele alınan çalışmayla makro düzeyde Türkçede kullanılan sözcüklerin; mikro düzeyde de Türkçe tıp terimlerinin tarihine veriler sunulabilecektir⁵.

Çalışmada eş anlamlılığa ve klasik Türkçe tıp metinlerine *Konu İle İlgili Bazı Açıklamalar* bölümünde; çalışma ile ilgili detaylı bilgilere *Çalışmaya Dair* başlığı altında; *fakru'd-dem* terimi ve onun eş anlamlılarına ise *İnceleme* bölümünde yer verilmiştir. Çalışma sonuçları ve onunla ilgili değerlendirmeler ise *Sonuç* bölümünde dile getirilmiştir.

1. Konuyla İlgili Bazı Açıklamalar

1.1. Klasik Türkçe Tıp Metinleri

Bilindiği gibi Türkçenin Batı Türkçesiyle ilgili kaynaklarının önemli bir bölümünü, genellikle sanatsal içerikli manzumeler oluşturur. Ancak bunun yanında öğretici tarzda yazılmış mensur eserler de bulunmaktadır. Bu metinlerin metin türlerine yönelik dağılımının istatistiksel sonuçları onların hangi türlerde yoğunlaştığını kesin olarak ortaya çıkarılabilecek olsa da tıp metinlerinin ilk sıralarda yer alabileceği düşünülmektedir. Çünkü sağlığın

² İlhan Uçar, “Türkçede Eş Anlamlılık ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anlamlı Kelime Kullanımı”, *ZfWT*, C. 2, S.1, 2010.

³ Mücahit Akkuş, *Ali Münşi'nin Tercüme-i Ebubekir Er-Razi Adlı Eseri (Söz Dizimi Ve Anlambilim Çalışması)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Kırıkkale, 2018, s. 135-165.

⁴ Doğan da Türkiye Türkçesinde de eş anlamlılıkla ilgili çalışmalar sınırlıdır ifadeleriyle bu yöne dikkat çeker. (Nuh Doğan, “Türkiye Türkçesi Fiillerinde Eş Anlamlılık”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, S. 19/4, 2011, s. 79).

⁵ Sar, eş anlamlılık ile ilgili çalışmaların ve sözlüklerin gerekliliğini, eksikliğini ve sorunlarını şu sözlerle vurgular: *Birçok dilde olduğu gibi Türkçede de eş anlamlılıkla ilgili henüz tam anlamıyla çözüme kavuşmamış sorunlar bulunmaktadır. İngilizce için hazırlanmış olan ve sadece eş anlamlı kelimeleri içeren sözlüklerde, anlamları birbirine yakın olan kelimeler aynı madde altında toplanmıştır. Türkçede sadece eş anlamlı sözcükleri kapsayan sözlükler yaygın değildir. Ancak Türkçe sözlüklerde kelimelerin çoğunlukla yakın anlamlı başka bir kelime ile açıklandığı bilinmektedir* (Mustafa Sarı, “Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık İle İlgili Bazı Sorunlar”, *Turkish Studies*, C. 6, S.1, 2011, s. 533).

korunması, hekimlerin azlığı, eldeki kaynakların yokluğu veya elde bulunan kaynakların Arapça ve Farsça oluşu, ondaki bilgileri yorumlayıp tedavi olmak zorunda kalacak kişilerin dil bilmemesi veya eksik bilmesinden dolayı istenilmeyen sonuçlarla karşılaşmaları, Türkçe tıp metinlerinin yazılmalarını tetiklemiştir. Bu nedenler, bizzat tıp metnini yazan, çeviren kişilerce vurgulanmıştır⁶. Anlaşıldığı gibi hayatî öneme sahip bu nedenlerle Türkçe tıp metinleri yazılmaya başlanmış ve onlar gittikçe de artmıştır.

Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemi'nde yazılmış tıp metinleri ile ilgili –yer yer bazı bilgilerinin tartışılabilir olmasına karşın- en kapsamlı çalışma (4 cilt) İhsanoğlu ve Şeşen'e aittir⁷. Burada yalnızca Türkçe değil, söz konusu yönetimlerin siyasi sınırları içerisinde diğer dillerle yazılmış (Arapça, Farsça, Fransızca, İspanyolca gibi) metinleri de bulmak mümkündür. Bu eserde Türkçe yazılan ve yazılmayan tıp metinlerinin sayısı 5607 olarak verilmiştir. Ayrıca çalışmada eserlerin dönemlerine, metinlerin yazıldığı dillere ve kısmî de olsa eserlerin nüsha sayılarıyla ilgili istatistikî verilere de yer verilmiştir. Bu veriler tıp metinlerinin dönemlere göre dağılımını ve sayısını gösterdiği için burada ele alınmak istenmiştir. Buna göre 5607 tıp metninin dönemlere göre dağılımı şöyledir⁸: (Tablo 1)

Tablo 1: Osmanlı Döneminde Yazılmış Tıp Kitaplarının Müellif ve Eser Sayısının Yüzyıllara Göre Dağılımı

Yüzyıllar	13. yy.	14.yy.	15.yy.	16.yy.	17.yy.	18.yy.	19.yy.	20.y y.	Toplam
Müellif Sayısı	1	9	41	73	84	117	282	823	1430
Eser Sayısı	2	14	97	179	140	223	1491	2950	5607

⁶ Menâfiü'n-Nâs, Nidâi'nin kendi beyânıyla, tabibe ulaşma imkânı olmayan ve Arapça tıp kitaplarından da istifade edemeyenlere faydalı olma maksadıyla yazılmıştır. Kitabında tıbbî, "evlâd-ı rasûlden yüz yaşını aşmış" birinden öğrendiğini aktarmış olan Nidâi onun teşvikiyle de yazdığını belirtmiştir: «Pes imdi azîzim her vilâyette bir tabîb-i hâzık lâzımdır. Amma zamanımızda tabîb-i hâzık az kalmıştır. Onlar dahî pâdişâha mensûb olup âsitane-i saâdetden bir an irak olmazlar. Kenâr yerlerde tabibe muhtâcların nihâyeti yokdur. Vilâyet vardır ki tabib bulunmadığından gayri tıbbâ müteallik bir risâle bulunmaz ki ana nazîr idüp tedâvi ideler ve kitâb-ı tıb bulunursa da kimi Arabî kimi Fârisî olmagıla istihracında kusûr iderler. Belki hiç istihrac idemezler. Pes bu hakîr ol sebebden sâfi Türkîde bu muhtasarı kaleme getirüp adını Menâfiü'n-Nâs didüm. Amma bu kitâbı altmış bâb eyledüm tâ kim bir derd için devâ lâzım olursa ol bâblardan malûm idünüp kande yazılmışdur zahmet çekmeyüp bulur.» (Derviş Nidai, *Menâfiü'n-Nâs*, 3385/87v, Suud Kütp, vr. 2b.)

⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu ve Ramazan, Şeşen, Ramazan, *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, (C. 1), IRCİCA Yayınları, İstanbul, 2008.

⁸ E. İhsanoğlu ve R. Şeşen, a.g.m. s. CIII-CVI

Tablo 1'den anlaşıldığı gibi metinlerin seçildiği dönem aralığında -bazısı ciltler oluşturabilecek kadar hacimli bazısı birkaç sayfadan oluşan- 4550'den fazla Türkçe tıp metninin yazıldığı belirlenmiştir⁹. Ancak bu sayının artacağı düşünülmektedir. Çünkü bu eserde bir hekimin eseri olarak gösterilen eserin ona ait olmadığına veya bir eserin nüshasıymış gibi gösterilen eserlerin yazarları belli olmayan eserler olabileceğine rastlanılmıştır¹⁰. Yine yerli ve yabancı kütüphanelerden yeni eserlerin ortaya çıkarılabileceği de düşünülürse bu sayının gittikçe artacağı söylenebilir. Dolayısıyla özelde Batı Türkçesine genelde de Türk diline kaynaklık eden ve bu kadar yekûn tutan bir metin türünün Türkçe ve Türkçe tıp terimleri ile ilgili çalışmalara kaynaklık etmemesi düşünülemez. Bunun dışında bu eserler, coğrafî, botanik, eczacılık, sosyal yaşam, dinî unsurlar gibi çeşitli alanlara da kaynaklık edebilmektedir.

Türkçe yazılan tıp eserlerinden bazıları *Müfredât-ı İbn-i Baytar Tercümesi*, *Edviye-i Müfredede*, *Tuhfe-i Mübârizi*, *Müntehab-ı Şifâ*, *Tervihü'l-Ervâh*, *Yâdigâr-ı İbni Şerîf*, *Hulâsa-i Tıbb*, *Kitâbü'l-Müntahab fî'tıbb*, *Tıbb-ı Nebevî*, *Tuhfe-i Murâdî*, *Mürşid*, *Hazâinü's-Saâdat*, *Cerrahiyyetü'l-Hâniyye*, *Mücerreb-nâme*; XVI. ve XVII. yüzyılda yazılan eserler *Alâim-i Cerrâhîn*, *Şerh-i Mucizü'l-Kanûn*, *Risâle-i Hâssatü'l-Kilye ve'l Mesâne*, *Dürretü'l-Manzum*, *Menafî'ün-Nas*, *Dürr-i Manzum*, *Tezkiretü Uli'l El-Bâb ve'l-Câmi' li'l-Acabü'l-Ucab*, *Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmü't-Tıbb*, *İlaçname*, *Enzümecü't-Tıbb ve Netîcetü't-Tıbb*; *Şifâü'l-Fuad li Hazreti Sultan Murad*, *Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ*, *Gâyetü'l-beyân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsan*, *Müfredât-ı İbn Baytâr*, *Teşrih-i Ebdân*, *Resâilü'l-Müşfiye fî Emrâzi'l-Müşkile (Hamse-i Hayâtizâde)*; XVIII. ve XIX. yüzyıl *Gayetü'l-Münteha Fi-Tedbiri'l-Merza*, *Kenzü's-Sıhhatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmanîyye'dir*¹¹. XX. yüzyılda yalnızca bir makalenin çalışıldığı belirlenmiştir. O da Uykusuzluk makalesidir¹². Bu eserlerin seçiminde onlarla ilgili akademik anlamda çalışmalar yapılması yol gösterici olmuştur. Bununla da aynı zamanda hangi yüzyıl eserlerinin daha çok çalışıldığı hakkında da fikir verilmek istenmiştir. Burada verilen sınırlı örneklerden de anlaşılabileceği gibi yakın dönem

⁹ E. İhsanoğlu ve R. Şeşen, a.g.m. s. CIII-CVI.

¹⁰ Konuyla ilgili bkz. (Meryem Arslan, *Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmü't-Tıbb (Metin-Dizinler-Sözlük)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana, 2014).

¹¹ Feyza Tokat, *Tuhfetü'l-Eribi'n-Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabîb*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2012, s. 3-10; M. Arslan, a.g.m., s. 39-51.

¹² Esma Kaya, *Uykusuzluk 1*. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, Niğde, 2018.

Türkçe tıp metinleriyle ilgili çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu alanla ilgili çalışmaların yapılması da umulmaktadır.

Türkçe tıp metinleri içerisinde nüsha sayılarına göre ilk ona giren eserler, müellifleri, nüsha sayıları şöyledir: *Menafü'n-Nas (Nidâi)* 208; *Gayetü'l-Beyan (Salih b. Nasrullah)* 175; *Tezkiretü Üli'l-Elbab (Dâvûd-ı Antâkî)* 168; *Dürrü'l-Manzum (Nidâi)* 119; *Risale-i Mâ Hazar (Ebu Bekir Nusret Efendi)* 100; *Yâdigâr-ı İbn-i Şerif (İbn-i Şerif)* 98; *Şifai'l-Fuad (Zeynelabidin b. Halil)*, 93; *Rasâilü'l-Muşfiya (Hayatizâde Mustafa)* 92; *Şifai'l-Askâm (Hacı Paşa)* 79; *Teshil (Hacı Paşa)* 75¹³.

Özellikle Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan eserlerin, Türkçe tıp terimleri ve dil kullanımı açısından, ileri seviyede olduğunu söylemek mümkündür¹⁴. Ama ileriki yüzyıllarda yazılan eserlerde de yoğun Arapça ve Farsçanın yanında Hintçe, Eski Yunancadan da yapılan ödünçlemelere rağmen Türkçe tıp terimlerinin kullanıldığı görülmektedir¹⁵.

Hazırlanan tezlere, makalelere ve yayımlanan kitaplara bakıldığında bu metinlerin gittikçe popüler olduğu ve bilimsel olarak incelendiği söylenebilir. Bununla birlikte sırlarını, bilgilerini geleceğe sunmak isteyen nice tıp metninin çalışılmayı beklediği dikkatlerden uzak tutulmamalıdır. Ayrıca onlarda yer alan ve çeşitli bilim dallarını ilgilendiren konular da çalışılmayı beklemektedir. Yine Türkçe tıp terimlerinin art ve eş zamanlı olarak pek çok çalışmaya konu olacağı düşünülmektedir. Bunlardan birinin de onların eş anlamlılık açısından çalışılması olduğu belirtilmelidir.

1.2. Eş Anlamlılık Kavramı ve Onunla İlgili Bazı Görüşler

Türkçe Sözlük'te eş anlam, *sözler arasında anlam birliği olması durumu*; eş anlamlı, *anlamları aynı veya birbirine çok yakın olan (kelimeler), anlamdaş, müradif, müteradif, sinonim*; eş anlamlılık ise *eş anlamlı olma durumu, anlamdaşlık* (<http://www.tdk.gov.tr/>) şeklinde açıklanmıştır. Vardar'a göre eş anlamlılık, iki ya da daha çok sayıda göstergenin aynı anlama gelme, ayrı göstergelerin aynı gösterilene belirtme özelliğidir. Çoğu zaman salt nitelikli olmaktan uzak olan bu anlam, özdeşlikten çok anlamca yakınlık belirtir. Aynı bağlamda hiçbir anlam ayırtısına düşülmeden birbirinin yerine geçebilecek göstergeler az sayıdadır¹⁶. Kıran'a göre birçok

¹³ E. İhsanoğlu ve R. Şeşen, a.g.m., s. CXIII-CIV.

¹⁴ Emel Kaya, *Muhyiddin Mehi'nin Müfid (Nazmü't-Teshil) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2008.

¹⁵ M. Arslan, a.g.m., s. 934; F. Tokat, a.g.m., s. 1287-1291.

¹⁶ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC Yayınları, İstanbul, 2002, s. 94.

gösterenin tek bir gösterilene göndermede bulunması eş anlamlılık'tır: Çevirmek, döndürmek; varmak, ulaşmak gibi¹⁷. Eş anlamlılık, Murphy'ye göre benzer anlamlı sözcükler arasındaki bir ilişki; Riemer'e göre iki sözcük arasındaki anlam aynılığı; Lyons'a göre ise aynı anlamlı ifadelerdir¹⁸.

Eş anlamlılık konusu, anlam bilim sahasında en çok işlenen konulardan biridir. Buna karşın o bilişsel ve toplumsal dil biliminde; sözlük hazırlama ve yabancılara Türkçenin öğretilmesi çalışmaları gibi dilin farklı düzeyleri ve alanlarında çalışılmakta ve tartışılmaktadır. Ancak alan yazınında onunla ilgili tartışmaların bittiği söylenemez. Her tartışma ve çalışma onunla ilgili birbirinden farklı görüşün doğmasını sağlamıştır. Konuyla ilgili olarak bu görüşlerden birkaçını dile getirmek, konunun daha iyi kavranmasını sağlayacaktır.

Korkmaz'a göre eş anlamlılık, anlamları aynı veya birbirine yakın olan kelimeler demektir ve dil bilimi çalışmaları açısından aslında anlamca ve bağlamca her anlamda örtüşen ve tıpi tıpına denk düşen çok az kelime vardır. Eş anlamlı sözcüklerin oluşumunda temelde iki unsur etkilidir. Bunlardan biri bir dilin kendi kelimeleri arasında olandır. Bu türlü eş anlamlılık, bazı sözcüklerdeki kavram inceliklerinin zamanla gölgelenmesi veya çeşitli sosyal ve dil kesimlerinde ya tamamen unutulması veya anlamca birbirlerine yaklaşımlarıyla oluşur: *Bıkmak, bezmek, usanmak; göndermek, yollamak* gibi. Diğeri ise alıntılardır. Türkçede Arapça ve Farsçadan yapılan alıntılar *göz, çeşm, ayn; dudak, leb; değer, kıymet* gibi yanında batı dillerinden alınmış *doğrudan doğruya, direkt; yönerge, direktif, talimat* gibi örnekler de bulunmaktadır¹⁹.

Aksan'a göre eş anlamlı ya da anlamdaş denilen ögeler, adlarında eş anlamlılık bulunmasına rağmen birbirlerinin tam eşi anlamına sahip değillerdir. Dillerde birbirinin tam aynı anlama gelen birden fazla yerli sözcük bulunmaz ve bu durum dil bilimcilerce de benimsenen bir gerçektir. Türkçede, eş anlamlıymış gibi gözükken ve bağlamlarda genellikle birbirlerinin yerlerine de kullanılabilirdiği görülen *göndermek-yollamak* ve *bezmek-bıkmak-usanmak* gibi sözcükler de aslında ayrı köklerden gelen, değişik gelişmeler sonucunda anlamca birbirine yaklaşmıştır. Yine o, Türk dilindeki eş anlamlılıkta yabancı dillerden yapılan ödünçlemelerin etkisine de dikkat çeker. *Üzüntü, tasa, elem, gam, keder, dert* örneklerinde *üzüntü* ve *tasa*'nın Türkçe, *dert*'in Farsça ve *elem, gam* ve *keder*in ise Arapça olduğuna

¹⁷ Zeynel Kiran, Saussure'den Günümüze Dilbilim Akımları, Ankara, 1986, s. 205.

¹⁸ N. Doğan, a.g.m., s. 79.

¹⁹ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1992, s. 56.

vurgu yapar. Ona göre eş anlamlı olarak bilinen sözcükler, ayrı ayrı kavramları dile getiren ayrı ayrı göstergeler'dir²⁰. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bunlar bazen aynı dönem içerisinde birlikte yaşayabilirken bazen de kullanımdan düşmektedir (Hasta sözcüğünün artmasıyla *ig* ve *sayru* sözcüğünün unutulması gibi.). Onların kullanım sıklığı, Türkçenin dönemlerine, eğitim seviyesine, sosyal çevreye göre farklılıklar gösterebilir.

Bir dilde tam eş anlamlılığın olamayacağını savunanlardan biri de Hatipoğlu'dur. Ona göre eş anlamlı görünen kelimeler, aslında birbirlerinin yerine kullanılamaz. Örneğin Türkiye Türkçesinde *ana* ve *anne* kelimeleri eş anlamlı olarak bilinse de her zaman birbirlerinin yerine kullanılamaz: *ana şefkati* değil *anne şefkati*; *anne fikir* değil *ana fikir* gibi²¹.

Uçar'a göre eş anlamlı kelimeler, *dillerin canlı kalmasını sağlayan unsurlardır ve yazılışları farklı, üstlendikleri anlamları aynı olan bu kelimeleri, Türkçenin tarihî seyri içerisinde de çok sayıda görmemiz mümkündür*²².

Pilten'e göre Quine'nin 1951'de yazmış olduğu ve içerisinde sözcüklerin ilişkisini analitik olarak işlediği makale ile eş anlamlılık konusu daha fazla tartışılmış ve konuyla ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkmasına katkı sağladığı gibi yıllardır süregelen eş anlamlılık algısının yıkılmasına da zemin hazırlamıştır. Bundan dolayı da onun görüşünün konuyla ilgili en uç görüşlerden olduğu söylenebilir. Birçok çalışmanın yapılmasına ilham kaynağı olan Quine'nin görüşüne göre eş anlamlı sözcüklerin ayırt edilmesi mümkün değildir ve bundan dolayı eş anlamlılık sözcük aynılığı gibi tanımlanamaz. O, çeşitli analitik ifadeleri tanımlayabilmek için (*bachelors are unmarried* (Bekârlar evlenmemiştir) gibi) eş anlamlılık bilgisine başvurmuş ve onların tanımlanamaz şekilde sonuçlandığını ve her eş anlamlı kabul edilen sözcüğün yer değiştiremeyeceğini fark etmiştir. Onun etkilediği çalışmalar ve araştırmacılar yanında, eş anlamlılık konusu, yer değiştirilebilirlik, anlam çeşitleri, toplumsal öğelerin eş anlamlılığa etkisi, eş anlamlı sözcük belirleme ölçütleri gibi pek çok konu için Pilten'in çalışmasına bakılabilir²³. Ancak burada bu çalışma ve yukarıda verilen diğer

²⁰ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1995, s. 514-515; Doğan Aksan, *Türkçenin Sözcüğü*. Engin Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 1996, s. 71.

²¹ Vecihe Hatipoğlu, "Eş Anlamlı Sözcük Var mıdır?", *Türk Dili*, Ekim, C. 23, S. 229, Ankara, 1970.

²² İ., Uçar, a.g.m., s. 38.

²³ Şahru Pilten, *Türkçede Eş Anlamlılık*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. i-11.

fikirler çerçevesinde eş anlamlılıkla ilgili görüşlerin belli başlı üç temel başlık altında değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Buna göre,

- **Eş anlamlılık, anlamları aynı olan sözcüklerdir.**

Bu görüş uzun yıllar, özellikle sözlüklerin hazırlanmasında sözlük bilimciler tarafından kabul edilmiş ve konu ile ilgili yeni görüşlerin ortaya çıktığı ve eş anlamlılık kavramının değişik bakış açıları kazandığı 20. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

- **Dillerde eş anlamlı sözcük yoktur. Eş anlamlı denilen sözcükler yakın anlamlıdır. Onlar kimi zaman büyük kimi zaman da küçük anlam farklarına sahiptir.**

Bu görüş, Quine'nin yazdığı ve eş anlamlılığı analitik olarak incelediği makale ile tartışılmaya başlanmış ve konu ile ilgili yeni çalışmaların yapılmasına zemin hazırlamıştır.

- **Eş anlamlılık denilen *anlam benzerliği*'dir.**

Lyons ve Palmerce dile getirilen bu görüşte eş anlamlılığın sözcüklerin aynı anlama gelmeleri yani anlam yönünden benzerliği savunulur ve her bağlamda birbirinin yerine tutan sözcüklerin bulunmadığı vurgulanır. Bu görüş de eş anlamlılık çalışmalarını artırmıştır²⁴.

2. Çalışmaya Dair

Bu çalışmada *fakru'd-dem* çerçevesinde Türkçede kan eksikliği, kan yetersizliğiyle²⁵ ilgili sözcüklere Batı Türkçesiyle yazılmış klasik Türkçe tıp metinleri (14.-20. yüzyıllar arası) sınırlılığıyla yer verilmiş ve *fakru'd-demle* eş anlamlı sözcükler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Konunun amacı, söz konusu metinlerde Türkçede *kan eksikliği* terimlerini tespit etmek, onların kullanıldığı dönemleri, terimlerdeki değişimleri belirlemek ve bu yolla hem Türkçe tıp terimlerine hem sözcük tarihine hem de eş anlamlı sözcüklerin oluşumuna etki eden süreçlere katkılar sunmaktır.

Girişte de bahsedildiği gibi klasik Türkçe tıp terimleri ile ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır, ancak bu, onlarla ilgili çalışmaların tamamlandığı anlamına gelmemektedir. Söz gelimi Türkçe tıp metinlerinin anlamsal özelliklerle incelenmesi tamamlanmamıştır. Bu noktada sınırlı çalışma bulunmaktadır. Bir doktora tezinde, klasik Türkçe tıp metinlerinden birinin anlamsal özelliklerle incelendiği görülmüştür²⁶. Ancak o da yalnızca tıp

²⁴ Ş. Pilten, a.g.m., s. i-11; N. Doğan, a.g.m. s. 78-82; İ. Uçar, a.g.m., s. 37-46.

²⁵ Kan eksikliği ve yetersizliği ibaresi, kanda alyuvar sayısının ve hemoglobin miktarının azalmasından ileri gelen bir hastalık durumu, anemi, kansızlık (<http://www.tdk.gov.tr/index>) kavramını karşılamak için kullanılmıştır.

²⁶ M. Akkuş, a.g.m., s. 135-165.

terimlerine yönelik yapılmamıştır. Yine Uçar²⁷ da makalesinde Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan tıp yazmalarındaki eş anlamlı sözcük kullanımına ve sıklığına değinmiştir. Buna göre tıp metinlerinde söz konusu dönemde *baş-kafa; hekim-cerrah-otacı-tabib; kadın-avrat-dişi; hatun-nisa; hasta-sayru-mariz-renclü; hastalık-sayruluk-maraz-illet renc; hamile-gebe-yüklü; yaşlı-pir-koca-karı-yaşın almış kişiler; divane-deli* gibi eş anlamlı sözcükler kullanılmıştır. Bu alanda yapılan çalışmaların yeterli olmaması bu konuyu temel ele alma nedenimizdir.

Çalışmanın sınırlılıklarının, genel hatlarıyla dönem, metin türü ve terim olduğu söylenilebilir. Dönem, Batı Türkçesidir. Bu dönem de 14. ve 20. yüzyıllar arasıyla sınırlandırılmıştır. Metin türü, bu dönemde yazılan Türkçe tıp metinleridir. Bu metinler de Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metinlerinden oluşur. Bu süreçte yazılmış 19 eser, çalışmanın verilerini toplamak için seçilmiştir. Bu metinler aynı zamanda çalışmanın malzemesini de oluşturmaktadır. Terim ise, kan eksikliği, kansızlık ile ilgili *fakru'd-dem* terimi ve onun eş anlamlılarıdır.

Bu konu ile ilgili bu genel bilgilerden sonra malzemelerin toplandığı eserler kısaca Tablo 2’de tanıtılmaya çalışılmıştır. (Tablo 2)

Yöntemle ilgili açıklamalar şöyledir: Baştan beri ifade edildiği gibi çalışmada kan eksikliği, kansızlık ile ilgili sözcükler belirlenecektir. Bu konunun ilham kaynağı bir lisans tezinde geçen *fakru'd-dem* sözcüğüdür. Bu nedenle çalışma bu terim çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır. İncelemede öncelikle bu terimin anlamı ve yapısı ele alınmıştır. Daha sonra çalışma malzemelerinden derlenen kansızlıkla ilgili diğer terimlere yer verilmiştir. Bu terimlerin dönemlere göre değişimleri değerlendirilmiştir.

Kan ile ilgili terimlerin bu dönem içerisinde kan, dem ve *hun*²⁸ ile karşılandığı belirlenmiştir. Bu yüzden bunlar anlam benzerliği yönünden eş anlamlı kabul edilmiş ve kansızlıkla ilgili terimler, metinlerden bu sözcükler çerçevesinde taranmıştır.

²⁷ İ. Uçar, a.g.m., s. 41-46.

²⁸ Bu sözcüklerin Uçar’ın makalesinde eş anlamlılık yönünden ele alınmadığı görülmüştür. Ancak *dem* ve *kan*’ın da gerek Eski Anadolu Türkçesi gerekse Osmanlı Türkçesi metinlerinde eş anlamlılık yönünden ele alınabileceği düşünülmektedir (İ. Uçar, a.g.m.).

FAKRU'D-DEM TERİMİ VE KLASİK TÜRKÇE TIP METİNLERİNDEKİ EŞ ANLAMLILARI

Tablo 2: Konuyla İlgili Malzemelerin Toplandığı Eserler ve Yüzyıllara Göre Dağılımı

Eser Adı	Müellifi	Dönemi	Esas Alınan Metnin Alındığı Kaynak
Hulasa (1.-50.) (H)	Hekim Bereket	14. Yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi ²⁹ .
Kitab-ı Ākrābādīn (KA)	Hekim Hayreddin	14. Yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi ³⁰
Hulasa (H1)	Cerrah Mesud	15. Yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi ³¹
Maddetü'l-Hayat (MH)	Akşemseddin	15. Yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi ³²
Müfîd (Nazmü't-Teshîl) (M)	Muhyiddin Mehî	15. Yüzyıl	Doktora Tezi ³³
Müntahab-ı Fi't-Tıbb (MFT)	Abdulvehhâb Bin Yusuf	15. Yüzyıl	Doktora Tezi ³⁴
Mürşid (M1)	Şirvanî	15. Yüzyıl	Doktora Tezi ³⁵
Mücerrebname (M2)	Şerafe'd-Din Sabuncuoğlu	15. Yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi ³⁶
İlâc-Nâme (İ)	Mehmed	16. Yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi ³⁷ ,
Envâ-ı Emrâz (EE)	Bilinmiyor.	16. Yüzyıl (?)	Yüksek Lisans Tezi ³⁸
Mecma'ü'l – Mücerrebât (116-166) (MM)	Ahmed Bin Bâlî	16. Yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi ³⁹
Tuhfetü'l- Erîbî'n- Nâfia Li'r-Rühânî Ve't-Tabîb (TEN)	Hezârfen Hüseyin Efendi	17. Yüzyıl	Doktora Tezi ⁴⁰

²⁹ Aydın Demir, *Hulasa (1.-50. Sayfalar) (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

³⁰ Yasemin Yavuz, *Hekim Hayreddin'in Kitab-ı Ākrābādīn'i*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008.

³¹ Melek Külcü, *Cerrah Mesud Hulasa (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)*, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2009.

³² Ekin Aktürk, *Maddetü'l-Hayat (İnceleme-Metin-Dizin)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2012.

³³ E. Kaya, a.g.m., s. 49-461.

³⁴ Meriç Güven, *Abdulvehhâb Bin Yusuf'un Müntehab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2005.

³⁵ Necdet Okumuş, *Muhammed Bin Mahmud Şirvanî'nin (XV. Yüzyıl) Göz Hastalıklarına Ait Mürsid Adlı Eseri (İnceleme-Metin- Sözlük- İndeks)*, Ege Üniversitesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Programı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 1998.

³⁶ Feriştah Funda Uysal, *Mücerrebname Edisyon Kritik İncelemesi ve Dizini*, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2010.

³⁷ Ayşenur Günçavdı, *Mehmed'in İlâc-Nâme'si (İnceleme-Metin-Dizin)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2013.

³⁸ Elif Kaya, *Envâ-ı Emraz: İnceleme-Metin-Dizin*, Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2009.

³⁹ Dursun Kartal, *Ahmed Bin Bâlî – Mecmaü'l – Mücerrebât (Giriş - İnceleme (Şekil Bilgisi) – Metin - Dizinler [116-166. Varaklar Arası]-Sözlük)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2016.

⁴⁰ F. Tokat, a.g.m., s. 63-206.

Tablo 2'nin devamı

Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmü't-Tıbb (KTT)	Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî	17. Yüzyıl	Doktora Tezi ⁴¹
Dürr-i Manzum (DM)	Nidâî	17. Yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi ⁴²
Şifaü'l-Fuad Li-Hazret-i Sultan Murad (ŞF)	Zeynel Abidin Bin Halil	17. Yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi ⁴³
Gâyetü'l-Müntehâ Fi-Tedbirü'l-Merzâ (GM)	Müderriş Hasan Efendi	18. Yüzyıl	Doktora Tezi ⁴⁴
Kenzü's-Sıhhatü'l-Ebdaniyye Eser-i Mürşid-i Osmaniyye (KS)	Osman Hayri Mürşid Efendi	19. Yüzyıl	Doktora Tezi ⁴⁵ ,
Ma Hazar (MA)	Abdülkadir El-Besim (Müstensih)	19. Yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi ⁴⁶ ,
Uykusuzluk -I- (Makale)	Doktor Saim Ali	20. Yüzyıl	Lisans Tezi ⁴⁷

3.İnceleme

3.1.Fakru'd-Dem/ Fakîrü'd-dem

Arapça bir terim olan *fakru'd-dem*, kansızlık demektir⁴⁸. Sözcük ihtiyaç, yoksulluk; azlık, muhtaçlık anlamına gelen *fakr* ile kan anlamına gelen *dem*'den oluşmuştur. Bunun yanında bazen onun muhtaç, yoksul anlamına gelen *fakîr* sıfatıyla da kullanıldığı belirlenmiştir. *Fakrü'd-dem* veya *fakîrü'd dem* Arapça isim tamlamasının birebir anlamının *kan fakirliği*, *kan azlığı*, *kan yoksulluğu*⁴⁹ olduğu söylenebilir.

Onun bağlam içinde geçtiği örneklerden birkaçı aşağıda örneklendirilmiştir:

⁴¹ M. Arslan, a.g.m., s. 70-713.

⁴² Ümran Ay, *Nidâî-Dürr-i Manzum (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000.

⁴³ Necla Baluken, *Şifaü'l-Fuad Li-Hazret-i Sultan Murad (Zeynel Abidin Bin Halil) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2016.

⁴⁴ Talat Dinar, *Müderriş Hasan Efendi'nin Gayetü'l-Müntehâ Fi-Tedbiri'l-Merzâ'sı (Hastalıkların Tedavisinde En Son Nokta) (İnceleme-Metin-Dizinler)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2013.

⁴⁵ Burak Telli, *Kenzü's-Sıhhatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmaniyye (İnceleme-Metin-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım)*, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi, Adıyaman, 2017.

⁴⁶ Zeynep Atiye Aksaraylı, *Bir 19. YY. (H. 1257) Metni Olan Ma Hazar'ın Dil İncelemesi (İmlâ, Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi Özellikleri İncelemesi – Metin)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2013.

⁴⁷ E. Kaya, a.g.e., s. 1-20.

⁴⁸ Ferit Devellioglu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2010.

⁴⁹ Bunun tersi yani zıttı anlamı da de tıp metinlerinde *kan galibliği*, *kan fazlalığı* tamlamalarıyla ifade edilmiştir. Bu konu çalışmanın konusu dışındadır ancak onun da ayrıca çalışılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

...sû-i hazm, fakrû 'd-dem var mı⁵⁰;

za 'if ve fakrû 'd-dem olanlar kendilerini yarı bilene kadar...⁵¹

Bundan sonraki bölümde diğer Türkçe tıp metinlerinde kansızlıkla ilgili terimler ele alınmıştır.

3.2. Tıp Metinlerinde Kansızlık İçin Kullanılan Terimler

H'de kan anlamında dem ve hun sözcüğüne rastlanmamıştır. Kan sözcüğü bulunan metinde kan azlığı ile ilgili bir kullanım yer almamaktadır. Ancak kan azlığının zıddı anlam olan *kan gâlibliği* (H, 6a/1); *kan gâlib olmak* (H, 14b/1) yani kan fazlalığına rastlanmıştır. Bunun bulunması bu dönemde kan azlığının da bilindiğini düşündürmektedir.

KM'de de kan anlamına gelen dem ve hun sözcüğüne rastlanmamıştır. Bu metinde de *kan çok gel-* (50b/7) şeklinde kan fazlalığı ifadesi bulunmaktadır. Yine *kan ol-* (53a/8) eylemi ve onun *eyü kan ol-* şeklinde sıfatla kullanılması kan oluşumunun ve dengesinin önemli olduğunu fark edildiğini göstermektedir. Ancak kan azlığı ve kansızlıkla ilgili herhangi bir kullanım karşılaşılmamıştır.

H1'de dem ve hun sözcüğüne rastlanmamıştır. Onda da kaz azlığının zıttı kavramlarının *kan arddurur nesne* (31a/15b); *kan gâlibesi* (11a/13); *kan art-* (3a/1/8) gibi tamlamalar ve fiillerle kullanıldığı görülmüştür. Bu metinde de kan azlığı ile ilgili herhangi bir ifade belirlenememiştir.

MH'de kan anlamında dem ve hun sözcüğü belirlenememiştir. *kan gâlibesi* (40a/6) gibi kan fazlalığı ile ilgili kullanım tespit edilmesine rağmen kaz azlığı ile ilgili herhangi bir kullanıma ait veri tespit edilememiştir.

M'de hun sözcüğü yer almamaktadır. Kan anlamına gelen dem sözcüğü de kan azlığı anlamında kullanılmamıştır. Ancak kan, *kan artur-* (34a/1), *kan gâlib ol-* (71b/13); *kan çok ol-* (14a/9) gibi kullanımları da bulunan kan fazlalığı ile birlikte *kanları u rûhları az ol-* (16a/12) kullanımında kan azlığına da rastlanmıştır.

MFT'de *dem*, *hun* ve *kan* sözcükleriyle oluşturulmuş ve kan azlığını ifade eden bir kullanıma, terime rastlanmamıştır. Buna karşın *kan mütevellid ol-* (47b/9); *kan gâlib ol-* (53a/6) gibi kan oluşturmak ve kan fazlalığı tarzı kullanımlar bulunmaktadır.

M1'de belki yalnızca göz hastalıklarına yönelik olmasından dolayı kan azlığı ile ilgili bir kullanım belirlenememiştir.

⁵⁰ Saim Ali, "Uykusuzluk", Seririyat Mecmuası, 273a/20-21.

⁵¹ Saim Ali, a.g.e., 268b/15-16.

M2’de kan ve eş anlamlıları ile yapılan taramada onların kan azlığı ile ilgili bir kullanımına rastlanmamıştır.

İ’de de kan azlığı ile ilgili bir kullanım tespit edilememiştir. Kan fazlalığı ile ilgili kullanım da yoktur.

EE’de dem ve *hun* sözcüğü bulunmamaktadır. Kan sözcüğü ile de kan azlığı ile ilgili bir kullanım belirlenememiştir.

MM’de kan azlığı ile ilgili *kan az olmak; kan az olup bedene vefâ itme-*; *killet-i dem ve taklîl-i dem ol-* kullanımına rastlanmış, ama *hun* sözcüğüne rastlanmamıştır. Bunlar aşağıda bağlamsal olarak örneklendirilmiştir:

killet-i leben ya ‘nî süd az olmak sebebi bedende kan az olmak (146a/27)

kan az olup bedene vefâ itmese (146b/1)

kuvvete göre kan çıkaralar tî kim muhâlif cihete meyl ide hem taklîl-i dem ola ve her şabâh on dâne hunnâb ve it üzümü üç direm ve on direm ak şeker-ile cülâb idüp içeler (162b/1-4)

on direm beneşşe şarâbı ve on direm terencübün içeler eger sebebi killet-i dem ya ‘nî bedende kan az olup bedenün kana ihtiyâcı olur-ısa (145a/20-21)

TEN’de dem, kan sözcüğü kullanılmıştır ama kan azlığı ile ilgili bir kullanımına rastlanmıştır. Metinde *hun* sözcüğü ise hiç bulunmamakla birlikte bu terimin zıddı olan kan fazlalığı ile ilgili *kan gâlib ol-* (6a/7) gibi terimler belirlenmiştir.

KTT’de *üllet-i dem* teriminin kan azlığı yani kansızlık yerine kullanıldığı belirlenmiştir. Diğer sözcüklerde bu tür bir kullanım saptanmamıştır. Onun geçtiği bağlam da şöyledir:

Ve su leye (9) ve evcâ ‘ı şadra ve huşûnete ve killet-i deme nâfi ‘dir.

DM’de kan azlığı ile ilgili kullanım örneklerine rastlanmamıştır.

ŞF’de *kanı ziyâde it* (14a/7) gibi kan fazlalığı ifadesi bulunsa da ne dem ne kan ne de *hun*’la birlikte kan azlığını anlatan bir kullanım belirlenememiştir.

GM’de de kan azlığı teriminin kullanımına rastlanmamıştır. *hun* sözcüğü ise hiç kullanılmamıştır.

KS’de de kansızlıkla ilgili kullanımlara rastlanmamıştır.

MA'da *kan ikti 'ā it-* (Kan üretmek, meydana getirmek) (84/1) gibi kan üretmekle ilgili bir kullanım bulunmasına rağmen kan azlığı ile ilgili bir terim belirlenememiştir.

Uykusuzluk makalesinde *faḳru'd-dem* ve *faḳrū'd-dem* sözcüklerinin kansızlık için kullanıldığı belirlenmiştir.

3.3. Metinler Ölçüsünde Kansızlık İçin Kullanılan Terimlerin Yüzyıllara Göre Dağılımı ve Değişimi

14. ve 15. yüzyıl metinlerinde, kan azlığı, kansızlıkla ilgili bir terime genel anlamda rastlanmamıştır. Bu yüzyıllardaki tek kullanım örneği M (*қанлары u rýóлары az ol- (16a/12)*)'dir.

16. yüzyılda ise yalnızca MM'de kan azlığı ile ilgili ifadeler yani terimlere rastlanmıştır. Bunlar, *қан az olmak; қан аз olup bedene vefā itme-; killet-i dem ve taḳlil-i dem ol-*'tır.

17. yüzyıl metinlerinde ise yalnızca KTT'de konuyla ilgili örneğe rastlanmıştır: *úllet-i dem* teriminin kan azlığı yani kansızlık yerine kullanıldığı belirlenmiştir. Diğer sözcüklerde bu tür bir kullanım saptanmamıştır.

18. ve 19. yüzyıl metinlerinde konu çerçevesinde bir sözcük geçmemektedir.

20. yüzyılda da kansızlığın *faḳru'd-dem* ve *faḳrū'd-dem* şeklinde kullanımı olduğu belirlenmiştir.

4.Sonuç

Klasik Türkçe tıp metinlerinde kan azlığı, kansızlık kavramının, sıkça kullanılmadığı belirlenmiştir. Ancak bunun zıttı olan kan fazlalığının ise bu terime göre daha fazla kullanıldığı görülmüştür. Bu durum, kansızlık sorunuyla çok sık karşılaşmadığını veya bu durumu belirlemenin çok kolay olmadığını düşündürmektedir.

Tıp metinlerinde kansızlığın anlam benzerleri veya eş anlamları,

қан аз olmak;

қан аз olup bedene vefā itme-;

killet-i dem

taḳlil-i dem ol-

қанлары u rüḫлары az ol-

faḳru'd-dem ve *faḳrū'd-dem* olarak belirlenmiştir.

20. yüzyıl dışında *faḳru'd-dem* ve *faḳrū'd-dem* sözcüklerinin kullanımına rastlanmamıştır. Bu sözcüğün *қан аз olmak; қан аз olup bedene vefā itme-; killet-i dem, taḳlil-i dem ol-, қанлары u rüḫлары az ol-* kullanımlarına göre

daha yeni bir terim olduğunu veya Arapçadan daha yeni alıntılandığını düşündürmektedir. Daha önceki yüzyıllarda kansızlığın, *kan*, *dem* biçimlerinin *az* (Arapçası *killet*) ile oluşturduğu tamlamalarla karşılandığı görülmüştür. *Az* ve *killetin* 20. yüzyılda yerini *faqr* veya *faķire* bıraktığı söylenebilir.

İncelenen metinlerde kansızlık terimlerinin metinlere göre dağılımı şöyledir: 14., 18. ve 19. yüzyıl metinlerinde kansızlıkla ilgili bir terime rastlanmamıştır; 15., 16., 17. ve 20. yüzyıllarda yalnızca birer metinde kansızlık terimine rastlanmıştır.

Türkçede kansızlıkla ilgili terimler burada sınırlı sayıda metin örnekleriyle incelenmiştir. Türkçe tıp metinleri sayısı düşünüldüğünde bu örneğin çok az olduğu görülecektir. Konuyla ilgili kesin sonuçların tüm metinlerin incelenmesiyle çıkarılacağı belirtilmelidir.

Kısaltmalar

DM	: Dürr-i Manzum
EE	: Enva-ı Emrâz
GM	: Gäyetü'l-Müntehâ Fi-Tedbirü'l-Merôâ
H	: Hulasa
H1	: Cerrah Mesud Hulasa
İ	: İlâc-Nâme
KA	: Kitab-ı Ākrâbâdîn
KS	: Kenzü's-Sıhhatü'l-Ebdaniyye Eser-i Mürşid-i Osmaniyye
KTT	: Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmü't-Tıbb
M	: Müfîd (Nazmü't-Teshîl)
M1	: Mürşid
M2	: Mücerrebnâme
MA	: Ma Hazar
MFT	: Müntahab-ı Fi't-Tıbb
MH	: Maddetü'l-Hayat
MM	: Mecma'ü'l – Mücerrebât
ŞF	: Şifâü'l-Fuad Li-Hazret-i Sultan Murad
TEN	: Tuhfetü'l- Erîbi'n- Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabîb

KAYNAKÇA

Akkuş, Mücahit, *Ali Münşi'nin Tercüme-i Ebubekir Er-Razi Adlı Eseri (Söz Dizimi Ve Anlambilim Çalışması)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Kırıkkale, 2018, s. 135-165.

Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1995, s. 514-515.

_____, *Türkçenin Sözcüğü*. Engin Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 1996, s. 71.

- Aksaraylı, Zeynep Atiye, *Bir 19. YY. (H. 1257) Metni Olan Ma Hazar'ın Dil İncelemesi (İmlâ, Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi Özellikleri İncelemesi – Metin*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2013.
- Aktürk, Ekin *Maddetü'l-Hayat (İnceleme-Metin-Dizin)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2012.
- Arslan, Meryem *Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmi't-Tıbb (Metin-Dizinler-Sözlük)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana, 2014.
- Ay, Ümran, *Nidâi-Dürr-i Manzum (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000.
- Baluken, Necla, *Şifâi'l-Fuad Li-Hazret-i Sultan Murad (Zeynel Abidin Bin Halil) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl, 2016.
- Demir, Aydın, *Hulasa (1.-50. Sayfalar) (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.
- Derviş Nidai, *Menafiu'n-Nas*, 3385/87v, Suud Kütp, vr. 2b
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2010.
- Dinar, Talat, *Müderriş Hasan Efendi'nin Gayetü'l-Münteha Fi-Tedbiri'l-Merza'sı (Hastalıkların Tedavisinde En Son Nokta) (İnceleme-Metin-Dizinler)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2013.
- Doğan, Nuh, “Türkiye Türkçesi Fiillerinde Eş Anlamlılık”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, S. 19/4, 2011, s. 78-88.
- Günçavdı, Ayşenur, *Mehmed'in İlâc-Nâme'si (İnceleme-Metin-Dizin)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2013.
- Güven, Meriç, *Abdülvehhâb Bin Yusuf'un Müntehab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2005.
- Hatipoğlu, Vecihe, “Eş Anlamlı Sözcük Var mıdır?”, *Türk Dili*, Ekim, C. 23, S. 229, Ankara, 1970.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Unat, E. Kadri, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, (Yayımlayan: S. Vural), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Şeşen, Ramazan, *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, (C. 1), IRCİCA Yayınları, İstanbul, 2008.

- Kartal, Dursun, *Ahmed Bin Bâlî – Mecmaü'l – Mücerrebât (Giriş-İnceleme (Şekil Bilgisi)–Metin-Dizinler [116-166. Varaklar Arası]-Sözlük)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2016.
- Kaya Elif, *Enva-ı Emraz: İnceleme-Metin-Dizin*, Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2009
- Kaya, Emel, *Muhyiddin Mehi'nin Müfîd (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2008.
- Kaya, Esmâ, *Uykusuzluk 1*. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, Niğde, 2018.
- Kıran, Zeynel, *Saussure'den Günümüze Dilbilim Akımları*, Ankara, 1986.
- Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1992.
- Külcü, Melek, *Cerrah Mesud Hulasa (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)*, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2009.
- Okumuş, Necdet, *Muhammed Bin Mahmud Şirvanî'nin (XV. Yüzyıl) Göz Hastalıklarına Ait Mürsid Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, Ege Üniversitesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Programı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 1998.
- Pilten, Şahru, *Türkçede Eş Anlamlılık*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.
- Saim Ali, “Uykusuzluk 1”, *Seririyat Mecmuası*, Ağustos 1357, s. 262-280.
- Sarı, Mustafa, “Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık İle İlgili Bazı Sorunlar”, *Turkish Studies*, C. 6, S.1, 2011, s. 533-538.
- Telli, Burak, *Kenzü's-Sıhhatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmaniyye (İnceleme-Metin-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım)*, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi, Adıyaman, 2017.
- Tokat, Feyza, *Tuhfetü'l- Erîbi'n- Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabîb*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2012.
- Uçar, İlhan, “Türkçede Eş Anlamlılık ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anlamlı Kelime Kullanımı”, *ZfWT*, C. 2, S.1, 2010, s. 37-48.
- Uysal, Feriştah Funda, *Mücerrebname Edisyon Kritik İncelemesi ve Dizini*, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2010.

FAKRU'D-DEM TERİMİ VE KLASİK TÜRKÇE TIP METİNLERİNDEKİ EŞ ANLAMLILARI

Vardar, Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC Yayınları, İstanbul, 2002.

Yavuz, Yasemin, *Hekim Hayreddin'in Kitab-ı Ākrābādī'n*i, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008.

<http://www.tdk.gov.tr/index>